

Єнні Альварт

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У КУЛЬТУРІ ПАМ'ЯТІ ТА ПОЛІТИЦІ ІСТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У серпні 2010 року під час урочистого відкриття музею Шевченка у Каневі після реконструкції тодішня заступниця Голови Адміністрації Президента України Ганна Герман закликала “культивува-ти молодого, модерного, дуже освіченого чоловіка, бо на старого діда в кожусі ми вже надивилися” [1]. Наголошувалося й на тому, що Шевченко був “елітним поетом”, “франтом”, у якого “закохували-ся всі петербурзькі дами” [2]. Ганна Герман описала українців як “стильну європейську націю” і ви-словилася, що саме Шевченко був першим таким українцем [3]. А Віктор Янукович у своїй промові на відкритті реконструйованого музею зазначав, що Шевченко став “найвизначнішою, як нині кажуть, культовою постаттю в Російській імперії” [4].

“Тарас Шевченко – це Україна”

Використання Шевченка для формування інтересів у культурі пам'яті [5] та політиці історії з боку політиків, письменників, митців та науковців має в Україні давню традицію. За радянських часів Шевченка вважали “революціонером-демократом”. Його біографія слугувала унаочненню соціальної несправедливості (пекло кріпацтва) та суворого ставлення до інакодумців (засудження і заслання) у царській імперії. Його навчання в Академії мистецтв у Петербурзі та дружбу з російськими митцями й інтелігенцією розглядали як історію братання двох слов'янських народів. “Меншого” українського брата “старший” російський брат мав повсякчас підтримувати у його розвитку в царині культури та науки.

У незалежній Україні дістав перевагу інший спосіб прочитання Шевченка, що його поширю-вала патріотично налаштована інтелігенція. Поет ставав борцем проти російського царизму за незалежність України, за що і був засланий. Наголошувалося й на тому, що образ поета звільнено від советських фальшувань. Долю Шевченка пропонували вважати взірцем стражденного шляху, що його українській нації довелося пройти до незалежності. Шевченка ототожнили з нацією: “Мало кому із найбільших геніїв судилося стати символом своєї нації і своєї країни. (...) Тарас Шевченко – це Україна” [6], – пише літературознавець і шістдесятник Іван Дзюба, який з 1992 по 1994 роки був міністром культури України.

На цьому тлі іронічні або провокаційні тлумачення, що часто виникали після 1991 року й руй-нували монолітний образ Шевченка з радянських часів, почали прочитуватися як спрямовані проти України. На думку Івана Дзюби, “шевченкофобія – це прихована (а інколи й неприхована) форма українофобії” [7].

“Shevchenko is OK” – погляд письменників та інтелектуалів нового покоління на Шевченка

Новий, неканонічний погляд на Шевченка, сформулював, зокрема, Юрій Андрухович. В есеї “Shevchenko is OK” [8] ідеться про “культ Шевченка”, і Андрухович з відтінком іронії говорить про поета: “Шевченко – наше все”, натякаючи цим на поширений у Росії вислів “Пушкін – це наше все”.

Андрухович об'єднує різні сучасні уявлення про поета у шість груп і завдяки цій класифікації дистанціюється від часто емоційно навантажених поглядів на “правильний” образ Шевченка:

- Шевченко комуністичний,
- Шевченко націоналістичний,
- Шевченко християнський,
- Шевченко атеїстичний,
- Шевченко дисидентський,
- Шевченко анархічний.

Інша цікава оцінка Шевченка походить від Миколи Рябчука, який назвав поета “диктатором” [9]. Із цих прикладів виразно видно, як письменники та інтелектуали своїм іронічним підходом намага-ються витворити дистанцію між собою та ритуалами і манерою офіційного вшанування.

Політики та Шевченко

Зовсім інакше, ніж у галузі літератури, в якій досить часто відбувається спроба влаштувати жартівливу полеміку щодо Шевченка та обіграти різноманітність його образу, політики згадують Шевченка переважно із суто політичних міркувань [10]. Вони ухвалюють рішення та планують захо-

ди, скасувати які не просто: це, наприклад, реконструкція музеїв або спорудження пам'ятників. Щоб заявити про свої інтереси, політики використовують традиційно важливі дати та місця вшанування пам'яті Шевченка. 9 березня 2010 року новообраний президент Віктор Янукович виголосив промову у вестибюлі музею в Каневі ще до завершення реконструкції. Творчість Шевченка – це, на його думку, “духовне небо України, унікальне планетарне мистецьке явище” [11] і Шевченко “демократизував європейську і світову літературу” [12]. На цьому місці Янукович також підкреслив єдність України і сказав, що “українська мова має бути єдиною державною” [13] мовою.

Поки Янукович був у Каневі, Юлія Тимошенко виступала біля пам'ятника Шевченкові в центрі Києва. Місце для виступу вона вибрала дуже вдало: пам'ятник у Києві ще з часів протестів 1960-х років був місцем зустрічі опозиціонерів, які виступали проти зросійщення української культури. Значення цього місця використала Тимошенко, інші політики та інтелігенція, щоб звернути увагу на все, що загрожує демократії та українській мові [14], і щоб надати своєму закликові відповідного акценту – “не вбивати клина між Заходом і Сходом України” [15].

Політизація дат і місць, пов'язаних із Шевченком, становить контраст до їх духовного значення. Так було і буває, наприклад, на могилі Шевченка, яку вважають “національною святинєю” України [16], а її роль порівнюють із роллю Єрусалима для християн чи Мекки для мусульман [17]; 22 травня 2008 р. (річниця перепоховання Шевченка із Санкт-Петербурга до Канева) автопортрет Шевченка несли як ікону поруч зі стягами партії.

І хоча на табличках біля могили написано, що тут потрібно зберігати тишу, політики використали місце поховання як трибуну для промов. Окрім того, суперечливість традицій пам'яті виявилася і в покладених до могили квітах: 22 травня 2007 р. це були і відомі з радянських часів червоні гвоздики, і вінок кольорів українського прапора.

Реконструкція музею Т. Шевченка у Каневі

Музей Т. Шевченка в Каневі на могилі поета має статус пам'ятки архітектури і належить до Шевченківського національного заповідника. Його було обладнано у 1934–1939 роках за планами архітектора й художника Василя Кричевського (1873–1952) та його учня Петра Кострика (1897–1982) [18].

Деякі роки тому виникла потреба провести ремонт будівлі та змінити експозиції. З огляду на значення музею, йшлося як про справу доволі делікатну. В 2003 році на проведення реставраційних робіт дала дозвіл Науково-методична рада з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України. Плани укладав Український державний науково-дослідний і проектний інститут (Укрндіпроектреставрація), беручи за основу ескізи В. Кричевського.

Проте гроші, необхідні для реставрації, надходили нерегулярно і роботи раз за разом припинялися. Музей на весь час було зачинено та оголошено “національним довгобудом” [19].

Новий імпульс реконструкції було надано, коли Віктора Януковича обрали президентом. Ще під час передвиборної кампанії він заявив, що хоче покінчити із “безладом” у Каневі, як тільки стане президентом [20]. Під час щорічних урочистостей до дня народження поета 9 березня 2010 р. президент визначив, що музей має відкритися до Дня незалежності в серпні. Після цього було звільнено тодішнього губернатора Черкащини “за провал робіт на Тарасовій горі” [21] та генерального директора Шевченківського національного заповідника в Каневі Мар'яна Піняка [22]. До речі, аналогічний спосіб зміни директора “за ніч” можна було спостерігати наприкінці січня 2012 року, коли у такий самий спосіб позбулася посади директорка Національного музею Тараса Шевченка Наталя Кузьменко [23].

28 травня 2010 року Науково-методична рада Міністерства культури скасувала чинні до того часу плани Укрндіпроектреставрації – це сталося всупереч рішенням Науково-методичної ради Шевченківського національного заповідника. Проте в Міністерстві культури було вирішено, що треба продовжувати роботи за іншим проектом [24]. Автором проекту була Лариса Скорик, яка без відкритого конкурсу стала керівником реставраційних робіт [25]. Лариса Скорик – архітектор, професор Національної академії образотворчого мистецтва й архітектури та член Громадської гуманітарної ради при Президенті України. Вона взяла на себе відповідальність за реставраційні роботи, а також за концепцію виставки.

Її плани не передбачали ані орнаментів усередині будівлі, ані запланованого Кричевським оформлення фасаду, а паркет, на її думку, потрібно було замінити гранітними плитами. “Дерев'яна підлога – це не «сучасно», аргументувала Скорик. – Зайдіть у будь-який музей, експозиція якого твориться в третьому тисячолітті в Європі! Ми ж кажемо, що йдемо до Європи. То не треба тягнути провінцію туди” [26].

Окрім того, нові плани передбачали, що світлі стіни треба пофарбувати у сірий колір. На це озвалися критичні голоси: дотеперішній “палац-музей” [27], що асоціювався з білою українською хатою з її традиційним розписом, “духовний храм нашого народу” [28], після виконання цих планів перетворювався на “могилу-таємницю”. Про це можна було прочитати у відкритому листі до Президента України. Автором був Ігор Ліховий, директор Канівського музею між 1989 та 2005 рр., а нині член

Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ІКОМОС), та досвідчена працівниця музею Зінаїда Тарахан-Береза. Інші листи протесту, адресовані Януковичеві, написали президент Національної академії мистецтв України, директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України та працівники Українського фонду культури. Однак зашкодити реалізації нових планів ці звернення не змогли. У липні було виділено ще приблизно 20 млн гривень [29], і роботи за планами Лариси Скорик тривали далі, до того ж пришвидшеними темпами. Загалом реконструкція коштувала за офіційними даними понад 96 млн грн. [30].

“Злочин” на Тарасовій горі: відкриття музею після реконструкції

Напередодні Дня незалежності 23 серпня 2010 року президент додержав своє “тверде слово” (Ганна Герман) [31] і провів відкриття музею, у зв'язку з чим “бойові дії на Тарасовій горі” тимчасово припинилися [32]. Згідно з планами Лариси Скорик, фасади залишилися неприкрашеними, приміщення – не розписані орнаментами. Прикраси на стелі вестибюлю, зроблені за Кричевського, було завішено білим полотном. Замість дерев'яної підлоги було покладено гранітні плити.

Центром нової виставки є великий обтесаний камінь під скляним накриттям посеред вестибюлю, на якому лежить червона тканина.

За проектом Л. Скорик цей камінь мав би символізувати “велич і монументальність постаті Шевченка” [33]. На новій виставці можна побачити лише деякі із майже 30 000 [34] експонатів музею (за іншими джерелами – 50 000 [35]). До колекції належать власні речі Шевченка, його друковані твори, рідкісні видання його творів, мистецькі твори українських та закордонних митців, вироби народних майстрів, окрім того архівні, фото- та кіноматеріали. Замість оригіналів тепер виставлено великого формату репродукції Шевченкових картин або історичні світлини.

Нове оформлення будівлі та виставки спричинило сильну реакцію, чого й слід було очікувати. З одного боку, можна було почути захоплення “європейською” презентацією Шевченка, з другого – йшлося про “святину в стилі хай-тек” [36] та “євроремонт” [37]. Розчаровані голоси говорили про “національну ганьбу” [38], а Зінаїда Тарахан-Береза сказала: “Національне оформлення музею повністю знищене. Це величезний удар по українській культурі” [39]. Вона назвала реставрацію “злочинном проти народу” [40].

“Острівець загальнонаціонального консенсусу”: Шевченко як історична постать, що об'єднує

Поновне відкриття музею стало либонь не єдиною “історичною місією”, до якої, за словами Януковича, йому “випало прикласти свою руку” [41]. Трохи згодом президентові либонь знов доведеться зіткнутися з Шевченком, адже на 2014 рік припадає двохсотрічний ювілей від дня народження поета. Вже є пропозиція проводити урочистості разом із Росією [42]. Окрім того, Янукович, готуючись до цієї події, 11 червня 2010 року видав указ про створення “Координаційної ради з питань підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка” [43]. Ця практика постанов/наказів, що їх видає найвища державна інстанція, походить із радянських часів – до прикладу, для підготовки й проведення ювілеїв Шевченка у 1960-х роках (1961 р.: 100-річчя від дня смерті Шевченка; 1964 р.: 150-річчя від дня народження Шевченка) було видано численні постанови. Виступаючи 9 березня 2012 року в Каневі, Віктор Янукович зазначив, що не можна обмежитися “кількома днями чи навіть місяцем Шевченка. Мусимо думати про рік Шевченка в Україні та світі”. Також він запропонував, щоб великий бізнес підтримав ці задуми, бо “завдання такої ваги ми не зможемо виконати лише за рахунок бюджетних коштів” [44].

В “Українській правді” було висловлено припущення, що Янукович із допомогою Шевченка вдається до піар-стратегії [45]. І справді, останнім часом поруч зі згаданими спостерігалися й численні інші культурно-політичні дії, пов'язані з поетом. Перед засіданням Ради Партії регіонів 9 вересня 2010 року в місті Буча під Києвом Янукович відкрив пам'ятник Шевченкові [46]. 30 вересня 2010 року він підписав указ “Про Міжнародний мовно-літературний конкурс учнівської та студентської молоді імені Тараса Шевченка” [47], що мав би бути підготовкою до 2014 року та “піднесення престижу української мови і літератури у молодого покоління” [48]. Крім того 4 жовтня 2010 року набув чинності новий указ про щорічне нагородження Шевченківською премією, яка також походить ще з радянських часів і є найвищою державною нагородою у галузі культури [49]. Можна припустити, як стверджує “Українська правда”, що Янукович 2014 року зробить постать Шевченка однією із центральних тем передвибірної боротьби, адже святкування 200-річчя припадатиме, ймовірно, на початок кампанії перед президентськими виборами. Завдяки цьому Янукович може намагатися здобути собі голоси не тільки Східної України, а й Західної та Центральної [50].

І справді, Тарас Шевченко – це одна з небагатьох історичних постатей України, яку хоча й сприймають та зображають по-різному, однак майже завжди та у всіх регіонах країни оцінюють як позитивну. Це виявилось, між іншим, з результатів опитування у вересні 2010 року в рамках проекту “Україні потрібні герої”. Шевченко, отримавши 97,7 % голосів, є історичною постаттю в Україні, яку оцінюють найпозитивніше [51]. На відміну від Шевченка, оцінки більшості історичних постатей як “позитивних” чи “негативних” часом дуже відмінні, залежно від регіонів [52].

Шевченко цікавий настільки для сучасної української культури пам'яті, наскільки є протилежні ставлення до нього (прикладом різного підходу до його особи є шість образів Шевченка, що їх перелічив Юрій Андрухович). Шевченко є винятком в українській культурі пам'яті, адже незважаючи на розмаїтість оцінок, спостерігається рідкісна однаковість масової свідомості щодо його унікальної ролі. Тим самим він є одним із небагатьох “острівців загальнонаціонального консенсусу” [53] в культурі пам'яті України. Тому нема нічого дивного в тому, що могила Шевченка “стала святиною для всіх поколінь українців, одним із національних центрів єднання українців” [54]. Зовсім не випадково Янукович нещодавно провів саме тут найбільш примітний культурно-політичний захід. І те, що з іменем Шевченка і надалі провадиться така інтенсивна політика, свідчить про те, що його постать у дискусіях у галузі культури пам'яті та політики історії використовують передусім для того, щоб обговорювати питання культурного орієнтування України.

Авторизований переклад з німецької Софії Матіаши

Література

1. Кобиляцька Вікторія. Святина в стилі “хай-тек”. Враження від оновленого музею Шевченка / Вікторія Кобиляцька // День. — 2010. — № 151. 26 серпня. — С. 8.
2. Там само.
3. “Тоді як українці – стильна європейська нація, і ми повинні пам'ятати, що Шевченко був першим таким серед нас”: Там само.
4. Нікітенко Людмила. Оголошується збір речей Шевченка... // Україна молода. — 2010. — № 156. — 26 серпня. — С. 12; Янукович назвав Шевченка культурою фігурою Російської імперії. — Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/yanukovich-nazval-shevchenko-kulturoy-figuroy-grossiyskou-imprii.html> від 23.8.2010, last visited 10.02.2012.
5. Про вивчення історичної пам'яті див.: Україна модерна 4/2009 (тема числа: Пам'ять як поле змагань). Київ 2009. Про культуру пам'яті див.: Рябчук Микола. Культура пам'яті та забуття. / Микола Рябчук. Улюблений пістолет пані Сімпсон. Хроніка помаранчевої поразки. — К., 2009, С. 162–182.
6. Дзюба Іван. Шевченко і Петєфі / Іван Дзюба. З криниці літ у трьох томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 8.
7. Іван Дзюба, Шевченкофобія у сучасній Україні / Іван Дзюба. — Київ, 2006. — С. 3.
8. Андрухович Юрій. Shevchenko is OK / Юрій Андрухович. Диявол ховається в сирі. Вибрані спроби 1999–2005 років. 2-ге вид., виправлене. — Київ, 2007. — С. 141–158.
9. Рябчук Микола. Диктатор Шевченко. — Режим доступу до газ.: http://gazeta.ua/articles/ryabchuk/_diktator-shevchenko/152430 від 04.03.2007.
10. Про користування Шевченка політиками див. Масненко Віталій. Політичні інтерпретації феномена Тараса Шевченка під час виборчої кампанії 2006 року / Валерія Смілянська (відп. ред.) та ін., Шевченкознавство: ретроспективи і перспективи: зб. праць Всеукраїнської 36 наук. Шевченківської конф. — Черкаси, 2007. — С. 132–138.
11. До Шевченка треба підійматися серцем, думкою і талантом все життя. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16662.html> від 9.3.2010.
12. Там само.
13. Федоренко Олександр. Об'єдналися. Чи надовго? / Олександр Федоренко. // Сільські вісті. — 2010. — № 28. — 11 березня. — С. 1.
14. Там само.
15. Борітеся – поборете // Літературна Україна. — 2010. — № 9. — 11 березня. — С. 1.
16. Тарахан-Берега Зінаїда. Святина. Науково-історичний літопис Тарасової гори / Зінаїда Тарахан-Берега. — К., 1998. Див. також вислів “наша національна святиня” в статті “Он глянь – у тім раї...” // Сільські вісті. — 2010. — № 91. — 06 серпня, онлайн <http://www.silskivisti.kiev.ua/18528/index.php?n=6169>.
17. “Хто не знає, що Канів із його Тарасовою горою для України – все одно, що Єрусалим для християнського світу або Мекка – для мусульманського?”; Карпенко Олександр. Чи стане Канів українською Меккою? / Олександр Карпенко // Сільські вісті. — 2010. — № 75. — 1 червня. — С. 1.
18. Про історію будинку та докладно про перебіг реконструкційних робіт див. Володимир Біленко, Битва за Шевченка. І за гроші / Володимир Біленко // Сільські вісті. — 2010. — № 78. 08 липня. — С. 1, 3. Див. також Рубан-Кравченко Валентина. Кричевські і українська художня культура ХХ століття / Валентина Рубан-Кравченко. — К., 2004.
19. Є надія. Музей Шевченка буде реконструюватися в цьому році // Час пік. — 2008. — № 20. — 15 травня. — С. 1. Тривалі реконструкційні роботи регулярно викликали невдоволення: Давайте в цей день не говорити про святині... // Дніпрові зірки. — 2008. — № 40-41. — 23 травня. — С. 1.
20. Битва за Шевченка. І за гроші // Сільські вісті. — 2010. — № 78. — 08 липня. — С. 1, 3.
21. Там само.
22. Керівник Шевченківського заповідника не знає, за що його звільнили. — Режим доступу: <http://www.i-pro.kiev.ua/content/kerivnik-shevchenkivskogo-zarovidnika-ne-znaue-za-shcho-yogo-zvilnili/>; last visited 10.02.2012.
23. “Стус – абсолютний неофіт” – о его назначении директором музея Шевченко. — Режим доступу до газ.: http://gazeta.ua/ru/articles/culture/_stus-absolyutnyj-neofit-o-ego-naznachenii-direktorom-muzeya-shevchenko/420511 від 30.01.2012, last visited 10.02.2012; Шурхало Дмитро. Міністерство культури міняє керівників музеїв / Дмитро Шурхало. — Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2012-01-28/69096> від 28.01.2012, last visited 10.02.2012.
24. Ліховий Ігор, Тарахан-Берега Зінаїда. Відкритий лист із Чернечої гори в Каневі до Президента України В.Ф. Януковича та українського народу. — Режим доступу: http://upi.org.ua/news/vandalizm_na_chernechij_gori_v_kanevi_vidkritij_list_do_prezidenta_ukrajini_v_janukovicha/2010-07-18-12172, last visited 10.02.2012.
25. Каплюк Катерина. Музей Шевченка в Каневі – практика для подруги Віктора Януковича / Катерина Каплюк. — Режим доступу: <http://lifepravda.com.ua/scandal/4c56a57c3cc61/> від 2.8.2010 last visited 10.02.2012.
26. Там само.
27. Ліховий Ігор, Тарахан-Берега Зінаїда. Відкритий лист із Чернечої гори в Каневі до Президента України В.Ф. Януковича та українського народу / Ігор Ліховий, Зінаїда Тарахан-Берега. — Режим доступу: http://upi.org.ua/news/vandalizm_na_chernechij_gori_v_kanevi_vidkritij_list_do_prezidenta_ukrajini_v_janukovicha/2010-07-18-12172, last visited 28.9.2010.
28. Там само.
29. Катерина Каплюк, Музей Шевченка в Каневі – практика для подруги Віктора Януковича / Катерина Каплюк. — Режим доступу: <http://lifepravda.com.ua/scandal/4c56a57c3cc61/> від 2.8.2010, last visited 10.02.2012.
30. Кобиляцька Вікторія. Святина в стилі ‘хай-тек’. Враження від оновленого музею Шевченка / Вікторія Кобиляцька // День. — 2010. — № 151. — 26 серпня. — С. 8; Нікітенко Людмила. Оголошується збір речей Шевченка... // Україна молода. — 2010. — № 156. — 26 серпня. — С. 12. Заступник Голови Верховної Ради України Микола Томенко нещодавно попросив Генпрокуратуру перевірити кошти, які були витрачені на реконструкцію музею в 2011–2012 роках. Томенко з Герман посварилися через канівський музей. — Режим доступу: <http://procherk.info/news/7-cherkassy/5739-tomenko-z-german-posvarilisja-cherez-kanivskij-muzej> від 03.01.2012, last visited 10.02.2012.

31. Біленко Володимир, Карпенко Олександр. "Доборолась Україна...". Репортаж із урочистого відкриття оновленого музею Тараса Шевченка в Каневі / Володимир Біленко, Олександр Карпенко // Сільські вісті. — 2010. — № 98. — 26 серпня. — С. 3. here I'm quoting from page 3.
32. Битва за Шевченка. І за гроші. // Сільські вісті. — 2010. — № 78. — 08 липня. — С. 1, 3.
33. Каплюк Катерина. Музей Шевченка в Каневі – практика для подруги Віктора Януковича" / Катерина Каплюк. — Режим доступу: <http://lifepravda.com.ua/scandal/4c56a57c3cc61/> від 2.8.2010, last visited 10.02.2012.
34. Шевченківський національний заповідник. — Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ukrtour2009/28/99.html>, сторінка недоступна zlast visited 7.10.2010.
35. Біленко Володимир, Карпенко Олександр. "Доборолась Україна...". Репортаж із урочистого відкриття оновленого музею Тараса Шевченка в Каневі / Володимир Біленко, Олександр Карпенко // Сільські вісті. — 2010. — № 98. — 26 серпня. — С. 1, 3.
36. Кобиляцька Вікторія. Святиня в стилі 'хай-тек'.
37. Каплюк Катерина. Музей Шевченка в Каневі – практика для подруги Віктора Януковича.
38. Біленко Володимир, Карпенко Олександр. "Доборолась Україна...".
39. Кобиляцька Вікторія. Святиня в стилі 'хай-тек'.
40. Там само.
41. Нікітенко Людмила. Оголошується збір речей Шевченка. — С. 12.
42. President meets Chairman of Federation Council of Russia. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/en/news/18818.html> від 29.11.2010, last visited 21.2.2011.
43. Указ Президента України № 683/2010 Про координаційну раду з питань підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/11880.html>, last visited 10.02.2012.
44. Виступ Президента України на церемонії вручення Національної премії імені Тараса Шевченка в Каневі. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/23298.html> від 09.03.2012, last visited 30.03.2012.
45. Дяченко Олена. Тарас Шевченко як піар-менеджер Віктора Януковича / Олена Дяченко. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/09/22/5401250/> від 22.9.2010
46. Леонов Іван. Показуха "великої Бучі" // Україна молода. № 167. 10.09.2010. С. 1, 2; Янукович прибув в Бучу і открыл памятник Шевченко / Іван Леонов. — Режим доступу: <http://glavred.net/archive/2010/09/09/111433-11.html> від 09.09.2010.
47. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12325.html>
48. Там само.
49. Указ Президента Украины № 932/2010 "Вопрос национальной премии Украины имени Тараса Шевченко". — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/12329.html>.
50. Олена Дяченко. Тарас Шевченко як піар-менеджер Віктора Януковича / Олена Дяченко. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/09/22/5401250/> від 22.9.2010.
51. Ставлення українців до діячів культури, історичних та політичних діячів (вересень 2010 року); — Режим доступу: <http://polityka.in.ua/info/456.htm>.
52. Там само.
53. Грицак Ярослав. Пам'ять / Ярослав Грицак. Життя, смерть і інші неприємності. — Київ, 2008. — С. 69.
54. Шевченківський національний заповідник. — Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ukrtour2009/28/99.html>, last visited 7.10.2010.

<http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazbki-pitannya/240-yenni-avart-taras-shevchenko-u-kulturi-pamiati-ta-politytsi-istorii-suchasnoi-ukrainy>